

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ

ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΠΑΝΘΙΣΜΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θεόδωρος Β. Θάνος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Γεράσιμος Κουστουράκης*, Γεωργία Σπηλιοπούλου**,
Άννα Ασημάκη***

25.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ
ΓΟΝΕΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Εισαγωγή

ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ, που αποτελεί μια κοινωνία πολυπολιτισμική λόγω της αθρόας εισόδου μεταναστευτικών πληθυσμών από τις γειτονικές, κυρίως, βαλκανικές χώρες, αλλά και από χώρες που αντιμετωπίζουν οικονομικά και κοινωνικοπολιτικά προβλήματα (Baldwin-Edwards, 2004· Bridges & Mateut, 2014), όπως είναι το Αφγανιστάν, η Συρία και οι χώρες της Βόρειας Αφρικής, έρχεται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος το ζήτημα της εκπαίδευσης των παιδιών των μεταναστών (Koustourakis & Asimaki, 2015).

Η εργασία αυτή, η οποία αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης ερευνητικής προσπάθειας που βρίσκεται σε εξέλιξη και αφορά τη διερεύνηση του «πολιτισμικού κεφαλαίου και των εκπαιδευτικών προσδοκιών γηγενών και μεταναστευτικών οικογενειών», αποσκοπεί: (α) στη σκιαγράφηση των εκπαιδευτικών στρατηγικών μεταναστών γονέων μαθητών της Στ' τάξης δη-

* Επίκουρος Καθηγητής Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. Πανεπιστημίου Πατρών

** Νηπιαγωγός με Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Ειδίκευσης στις Επιστήμες της Εκπαίδευσης και της Αγωγής

*** Επίκουρη Καθηγήτρια ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

μοτικών σχολείων εργατικών συνοικιών της πόλης της Πάτρας, σε συνάρτηση με το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους, και (β) στη διερεύνηση των ομοιοτήτων και διαφορών στις εκπαιδευτικές στρατηγικές που αναπτύσσουν οι συγκεκριμένοι γονείς για τη στήριξη της εκπαιδευτικής προσπάθειας των παιδιών τους.

Θεωρητικές επισημάνσεις

Η έννοια της στρατηγικής αναφέρεται σε κατάλληλες δράσεις που υλοποιούνται ασυνείδητα, καθώς πηγάζουν από «μια αίσθηση για το παιχνίδι», και προϋποθέτει κατάλληλες «κινήσεις» σε αυτό, οι οποίες βασίζονται στη «μαεστρία» της λογικής αποτελώντας μέρος του habitus (Eacott, 2010: 268). Δηλαδή «η αίσθηση του παιχνιδιού» αναδύεται από την εμπειρία του ατόμου που συμμετέχει στο παιχνίδι υπό την επίδραση των κοινωνικών δομών εντός των οποίων διαδραματίζεται (Bourdieu, 1990: 66). Έτσι, οι στρατηγικές συνιστούν τρόπους ανταπόκρισης και δράσης στο πλαίσιο του κόσμου και εντοπίζονται σε συστήματα προδιαθέσεων, τα οποία ο Bourdieu ορίζει ως habitus (Zembylas, 2007: 447). Τα κοινωνικά υποκείμενα ακολουθούν συγκεκριμένες πρακτικές που τα καθιστούν ικανά να διατηρήσουν ή να αυξήσουν τα προσόντα τους και έτσι να ενισχύσουν το κοινωνικό τους status (αναπαραγωγικές στρατηγικές) ή ακολουθούν άλλες πρακτικές που επιτυγχάνουν να μετασχηματίσουν έναν τύπο κεφαλαίου σε κάποιον άλλο (αναστρέψιμες στρατηγικές) και έτσι να ενισχύσουν τους ισχυρισμούς τους για νομιμότητα (Swingewood, 1998: 109-110). Επίσης, το κάθε «πεδίο είναι ένας κοινωνικά δομημένος χώρος θέσεων, ένα πεδίο δυνάμεων ή ένα δυναμικό πεδίο» (Bourdieu, 1998: 40), όπου οι συμμετέχοντες δραστηριοποιούνται ακολουθώντας τους ιδιαίτερους κανόνες (του παιχνιδιού) που υφίστανται στο εσωτερικό του και αναμετρώνται αξιοποιώντας το habitus και τις διάφορες μορφές κεφαλαίων που διαθέτουν (Asimaki & Koustourakis, 2014· Bourdieu, 1999· Maton, 2008). Το «παιχνίδι» που πραγματοποιείται στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό πεδίο είναι ανταγωνιστικό και οι οικογένειες μεταναστών χρησιμοποιούν ποικίλες στρατηγικές για να διατηρήσουν ή και να βελτιώσουν τη θέση τους (Hatcher, 2005· Thomson, 2008). Σύμφωνα με τον Bourdieu, το πολιτισμικό κεφάλαιο διακρίνεται στις ακόλουθες τρεις μορφές (Bourdieu, 1986· Λάμνιαν, 2001· O' Brien & Ó Fathaigh, 2005): (α) εγγενής (εσωτερικευμένη, ενσωματωμένη) ή habitus (ως «σύστημα διαρκών, μεταβιβάσιμων προδιαθέσεων»), (β) εξωτερική (αντικειμενοποιημένη) που φέρει ως «ένδυμα» ορατά και μεταβιβάσιμα στους κληρονόμους πολιτισμικά αγαθά (όπως λ.χ. έργα τέχνης) και (γ) θεσμοποιημένη με τη μορφή τίτλων. Η τρίτη

μορφή πολιτισμικού κεφαλαίου, η οποία θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα στην εργασία αυτή, αποκτάται μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού και νομιμοποιείται μέσω εκπαιδευτικών τίτλων (Λάμνιαν, 2001: 158). Μάλιστα, τα εκπαιδευτικά προσόντα αντιπροσωπεύουν «το πιστοποιητικό της εκπαιδευτικής ικανότητας που παρέχει στον κάτοχό του μια συμβατική, διαρκή, νόμιμα εγγυημένη αξία σε σχέση με την καλλιέργεια» (Bourdieu, 1986: 248).

Ερευνητικά ερωτήματα – Μεθοδολογία

Στην εργασία αυτή μας απασχόλησε η απάντηση των εξής ερευνητικών ερωτημάτων:

- Πώς σχηματίζονται οι εκπαιδευτικές στρατηγικές μεταναστών οι οποίοι είναι γονείς μαθητών της Στ' τάξης δημοτικών σχολείων εργατικών συνοικιών της πόλης της Πάτρας, σε σχέση με το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους;
- Ποιες είναι οι ομοιότητες και οι διαφορές στις εκπαιδευτικές στρατηγικές, τις οποίες οι συγκεκριμένοι γονείς αναπτύσσουν για τη στήριξη και ενίσχυση της εκπαιδευτικής προσπάθειας των παιδιών τους;

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 2014 με τη χρήση ημιδομημένης συνέντευξης και σε αυτήν συμμετείχαν 5 μετανάστες γονείς, που είχαν παιδιά-μαθητές στην Στ' τάξη δημοτικών σχολείων εργατικών συνοικιών της πόλης της Πάτρας. Για τη διεξαγωγή της έρευνας διαμορφώθηκε κατάλληλος οδηγός ερωτημάτων ημιδομημένης συνέντευξης, χωρισμένων σε θεματικές περιοχές (Ιωσηφίδης, 2003: 44), που δοκιμάστηκε πιλοτικά με έναν γονέα, ο οποίος δεν συμπεριλαμβάνεται στους συμμετέχοντες στην έρευνα. Κατά την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων έγινε είτε μαγνητοφώνηση είτε λεπτομερής καταγραφή των απαντήσεων, ακολουθώντας τη βούληση των ερευνητικών μας υποκειμένων (Robson, 2007: 325). Στη συνέχεια αξιοποιήθηκε η τεχνική της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου (content analysis) των ερευνητικών δεδομένων που προέκυψαν από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων ή από τις λεπτομερείς καταγραφές των απαντήσεων των συμμετεχόντων στην έρευνα (Ιωσηφίδης, 2008· Ψάρρου & Ζαφειρόπουλος, 2004).

Αποτελέσματα της έρευνας

Όσον αφορά τις εκπαιδευτικές στρατηγικές τις οποίες οι μετανάστες γονείς αναπτύσσουν στο ιδιωτικό πεδίο (σπίτι), προκύπτουν κυρίως ομοιότητες,

καθώς επισημάνθηκε ότι οι ίδιοι βοηθούν τα παιδιά τους στο διάβασμα στην περίπτωση που αυτά χρειαστούν τη βοήθειά τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρόλο που οι μετανάστες γονείς δεν μπορούν να βοηθήσουν συστηματικά τα παιδιά τους στην προετοιμασία των μαθημάτων τους, έχουν αναπτύξει στρατηγικές ελέγχου για να διαπιστώσουν εάν αυτά έχουν διαβάσει για την επόμενη ημέρα και εάν έχουν προετοιμαστεί κατάλληλα για το σχολείο. Έτσι, μια μητέρα δηλώνει: «... τον ελέγχω για να δω αν είναι έτοιμος στα μαθήματά του...» (Συνέντευξη 2 - Σ.2). Επίσης, άλλος γονέας αναφέρει: «Δουλεύω πολλές ώρες... ωστόσο, την ελέγχω για να δω αν είναι διαβασμένη...» (Σ.1). Μάλιστα, υπήρξε η περίπτωση μιας μητέρας που δήλωσε ότι προσφεύγει σε συγγενικό πρόσωπο για να βοηθήσει την κόρη της: «... τη βοηθάει ο γαμπρός μου στη Γλώσσα όταν δυσκολεύεται...» (Σ.4).

Τα ευρήματα της έρευνας αυτής δείχνουν την ύπαρξη ομοιοτήτων σε σχέση με τις εκπαιδευτικές στρατηγικές που οι μετανάστες γονείς υιοθετούν στο εκπαιδευτικό πεδίο (σχολείο). Πρόκειται για στρατηγικές ελέγχου της μαθησιακής προσπάθειας, της προόδου και της συμπεριφοράς των παιδιών τους. Επίσης, οι συγκεκριμένοι γονείς φροντίζουν να ενημερώνονται για τα διάφορα σχολικά θέματα και ζητήματα που αφορούν τα παιδιά τους. Έτσι, μια μητέρα δηλώνει για τους λόγους έλευσής της στο σχολείο: «Πηγαίνω για να ρωτήσω τη δασκάλα του γιου μου πώς τα πάει στα μαθήματά του, όπως και στις ενημερώσεις που κάνει η δασκάλα στους γονείς των μαθητών της τάξης της...» (Σ.5). Μια άλλη μητέρα αναφέρει: «Πηγαίνω για να την αφήσω και να την πάρω όταν τελειώσει το μάθημα, για να ρωτήσω τη δασκάλα αν έχει καλή συμπεριφορά και αν τα πηγαίνει καλά στα μαθήματα, αν δυσκολεύεται κάπου...» (Σ.3). Ακόμη, ένας τρίτος γονέας δηλώνει: «Πηγαίνω για να ρωτήσω για την πρόοδο του παιδιού, για τη συμπεριφορά του... για όλα...» (Σ.2).

Οι μετανάστες γονείς αναγνωρίζουν τις δυσκολίες εξεύρεσης εργασίας και θεωρούν τη μόρφωση ως σημαντική «επένδυση» για το μέλλον των παιδιών τους. Γι' αυτό αναπτύσσουν στρατηγικές προτροπής προς τα παιδιά τους, ώστε αυτά να μπορέσουν να μορφωθούν για να κατορθώσουν να βρουν εργασία με καλές προοπτικές επαγγελματικής εξέλιξης και με τον τρόπο αυτό να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ποιοτικά ζωή από τη δική τους. Έτσι, μια μητέρα αναφέρεται στα όνειρα που έχει για το εκπαιδευτικό μέλλον του παιδιού της και εκφράζει την προτροπή της να μορφωθεί, προκειμένου να διασφαλίσει περισσότερες πιθανότητες εύρεσης εργασίας: «Να είναι καλός άνθρωπος, γερός και να έχει μια δουλειά σταθερή και ας μη βγάζει πολλά χρήματα... είναι βασικό αυτό γιατί είναι πολύ δύσκολα τα πράγματα στις μέρες μας... Και να μορφωθεί γιατί είναι δύσκολο να βρεις δουλειά χωρίς να μάθεις γράμματα...» (Σ.5). Επίσης, μια άλλη μητέρα

δηλώνει: «Να έχει την υγεία του, να μορφωθεί και να βρει μια καλή δουλειά για να ζήσει... για να έχει μια καλή ζωή στο μέλλον...» (Σ.2).

Τα ευρήματα της έρευνάς μας έδειξαν, ακόμη, ότι οι μετανάστες γονείς δίνουν έμφαση στη «συσσώρευση» πολιτισμικού κεφαλαίου στα παιδιά τους, η οποία επιτυγχάνεται με την ενασχόλησή τους με δραστηριότητες όπως ο αθλητισμός, ο χορός, η ζωγραφική, η εκμάθηση ξένων γλωσσών, αλλά και με εκδρομές που πραγματοποιούν οικογενειακώς. Μια μητέρα αναφέρεται με χαρακτηριστικό τρόπο στις δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχει η κόρη της τονίζοντας ότι: «Μαθαίνει Αγγλικά σε φροντιστήριο Αγγλικών... Παίζει βόλεϊ στην ομάδα του σχολείου... Ασχολείται με τη ζωγραφική. Της κάνει μάθημα ο γαμπρός μου που είναι ζωγράφος...» (Σ.1). Επίσης προσθέτει ότι: «... έχουμε πάει εκδρομές στην Κεφαλλονιά, στην Άρτα και σε διάφορα μέρη στην Αχάϊα...» (Σ.3). Μια άλλη μητέρα επισημαίνει για τις εξωσχολικές δραστηριότητες του γιου της: «... μαθαίνει Αγγλικά. Ασχολείται με το μπάσκετ. Πηγαίνει και στο Αθλητικό Κέντρο... Ασχολείται με τον παραδοσιακό χορό που διδάσκεται από δάσκαλο χορού που έχει προσλάβει ο σύλλογος γονέων του σχολείου. Πηγαίνει αρκετά χρόνια...». Και συμπληρώνει: «Πηγαίνουμε εκδρομές, αλλά όχι συχνά... Έχουμε πάει στην Αθήνα στην Ακρόπολη, στο Μυστρά, στην Αρχαία Ολυμπία...» (Σ.5). Μια τρίτη μητέρα αναφέρεται ως εξής στις δραστηριότητες του παιδιού της: «Μαθαίνει Αγγλικά σε φροντιστήριο Αγγλικών... Ασχολείται με το μπάσκετ...» (Σ.2). Ακόμη, η ίδια κάνει λόγο για τις εκδρομές εκπαιδευτικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα που πραγματοποιούν οικογενειακώς, τονίζοντας ότι μέσω των επισκέψεών τους σε μουσεία επιδιώκουν τα παιδιά τους να αποκτήσουν σημαντικά πολιτισμικού χαρακτήρα εφόδια και με τον τρόπο αυτό να διευρύνουν τους πνευματικούς τους ορίζοντες: «Πηγαίνουμε συχνά εκδρομές. Όχι όπως παλιά, αλλά πηγαίνουμε... Μας αρέσει να πηγαίνουμε στο χιονοδρομικό στα Καλάβρυτα... Έχουμε πάει στο Γύθειο, στην Ικαρία... Έχουμε πάει σε πολλά μουσεία με τα παιδιά. Θέλουμε να γνωρίσουν την ιστορία και τους πολιτισμούς... Έχουμε πάει στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάτρας, στο Μουσείο της Ακρόπολης, στην Αρχαία Ολυμπία... Να μαθαίνουν τα παιδιά και να ψυχαγωγούνται... Εμείς τα σπρώχνουμε για να μάθουν πράγματα... θέλουμε να γνωρίσουν τους πολιτισμικούς χώρους. Είναι σημαντικό να έχουν γνώσεις» (Σ.2). Από τα παραπάνω αποσπάσματα φαίνεται ότι οι μετανάστες γονείς δίνουν έμφαση στη «συσσώρευση» εκ μέρους των παιδιών του «εγγενούς» και «θεσμοποιημένου πολιτισμικού κεφαλαίου» (Bourdieu, 1986· Λάμπrias, 2001· O'Brien & Ó Fathaigh, 2005).

Επιπροσθέτως, οι μετανάστες γονείς που συμμετείχαν στην έρευνα αυτή φαίνεται ότι έχουν αναπτύξει στρατηγικές προτροπής για τη μελλοντική ενασχόληση των παιδιών τους με επιπλέον δραστηριότητες, όπως είναι η

εκμάθηση περισσότερων ξένων γλωσσών, η εκμάθηση μουσικών οργάνων και η ενασχόληση με τη ζωγραφική τέχνη. Έτσι, μια μητέρα δηλώνει χαρακτηριστικά: «Θα ήθελα να συνεχίσει με τα Αγγλικά, να μάθαινε και Ιταλικά... Σκεφτόμουν να πήγαινε και καράτε... Θα το ήθελε πολύ και η κόρη μου. Όπως και ζωγραφική...» (Σ.4). Ένας δεύτερος γονέας αναφέρει: «Θα ήθελα να προχωρήσει πολύ με τα Αγγλικά, να μάθαινε κιθάρα και ζωγραφική γιατί της αρέσουν πολύ και να συνεχίσει να πηγαίνει παραδοσιακούς χορούς» (Σ.1). Κινούμενη στο ίδιο πλαίσιο επιχειρημάτων μια ακόμη μητέρα επισημαίνει: «Πέρα από Αγγλικά, θα ήθελα να μάθει Γαλλικά, Γερμανικά... να συνεχίσει με τον αθλητισμό, με το μπάσκετ... θα ήθελα να μάθει ζωγραφική και να παίζει κιθάρα» (Σ.5).

Θα μπορούσε, επομένως, να υποστηριχθεί ότι οι μετανάστες γονείς χρησιμοποιούν αναστρέψιμες στρατηγικές, οι οποίες έγκεινται τόσο στην παροντική όσο και στη μελλοντική ενασχόληση των παιδιών τους με εξωσχολικές και πολιτισμικές δραστηριότητες (ξένες γλώσσες, αθλητισμός, χορός, ζωγραφική, επισκέψεις σε μουσεία και εκδρομές), μέσω των οποίων δύναται να «μετασχηματιστεί» το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και κατ' επέκταση να ενισχυθούν οι εκπαιδευτικές τους προοπτικές (Swingewood, 1998). Η υιοθέτηση από την πλευρά των γονέων των συγκεκριμένων εκπαιδευτικών στρατηγικών θα μπορούσε να συσχετιστεί και με την ύπαρξη σχετικού όγκου «θεσμοποιημένου πολιτισμικού κεφαλαίου» (Bourdieu, 1986· Λάμνιαν, 2001· O'Brien & Ó Fathaigh, 2005) από τη συντριπτική πλειοψηφία τους (καθώς μία μητέρα έχει σπουδάσει σε ΤΕΙ, τρεις μητέρες και πέντε πατέρες είναι απόφοιτοι λυκείου και μία μητέρα είναι απόφοιτη γυμνασίου), αλλά και να προστεθεί ότι ορισμένοι εξ αυτών ασχολούνται με πολιτισμικές δραστηριότητες, όπως είναι η ανάγνωση εξωσχολικών βιβλίων, τις οποίες φαίνεται ότι υιοθετούν με «οσμωτικό» τρόπο και τα παιδιά τους (Bourdieu, 1986, 1990). Μάλιστα, χαρακτηριστική είναι η ακόλουθη αναφορά μητέρας που συμμετείχε στην έρευνα: «Ναι, διαβάζω βιβλία λογοτεχνίας... Ντοστογιέφσκι και Τολστόι. Τα δανείζομαι από τις κυρίες που τους καθαρίζω το σπίτι. Στην Αλβανία πήγαινα στη βιβλιοθήκη και διάβαζα αλβανικά ποιήματα... Μου αρέσει πολύ η ποίηση... μόνο αλβανικά ποιήματα έχω διαβάσει... Η κόρη μου διαβάζει εξωσχολικά βιβλία... Τον Μικρό Πρίγκιπα, τα Ψηλά Βουνά...» (Σ.3).

Συμπερασματικές διατυπώσεις

Οι μετανάστες γονείς αναπτύσσουν όμοιες εκπαιδευτικές στρατηγικές ελέγχου και προτροπής όσον αφορά την υποστήριξη της εκπαιδευτικής

προσπάθειας και πορείας των παιδιών τους. Δίνουν έμφαση στον «μετασχηματισμό» και στην «ενίσχυση» του πολιτισμικού κεφαλαίου των παιδιών τους, προκειμένου τα ίδια να καταφέρουν να ανέλθουν στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό πεδίο. Για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούν αναστρέψιμες στρατηγικές μέσω της ενασχόλησης των παιδιών τους με δραστηριότητες οι οποίες δύνανται να συμβάλουν στην ενίσχυση των πολιτισμικών τους ερεθισμάτων (Swingewood, 1998). Διαπιστώνεται, επομένως, ότι οι μετανάστες γονείς χρησιμοποιούν ποικίλες εκπαιδευτικές στρατηγικές (όπως λ.χ. βοήθεια στο σπίτι, καθημερινός έλεγχος στα μαθήματα, συμμετοχή σε εξωσχολικές δραστηριότητες), προκειμένου να βελτιωθεί η θέση των παιδιών τους στο κοινωνικό και εκπαιδευτικό πεδίο (Hatcher, 2005· Thomson, 2008).

Βιβλιογραφία

- Asimaki, A. & Koustourakis, G. (2014). «Habitus: An attempt at a thorough analysis of a controversial concept in Pierre Bourdieu's theory of practice», *Social Sciences*, 3(4): 121-131.
- Baldwin-Edwards, M. (2004). *Immigration into Greece, 1990-2003: A Southern Europe Paradigm?* Geneva: UNECE.
- Bourdieu, P. (1986). «The forms of capital». Στο J. Richardson (Επιμ.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*, σ. 241-258. New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1998). *On television and journalism*. London: Pluto Press.
- Bourdieu, P. (1999). *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bridges, S. & Mateut, S. (2014). «Should they stay or should they go? Attitudes towards immigration in Europe», *Scottish Journal of Political Economy*, 61(4): 397-429.
- Eacott, S. (2010). «Bourdieu's strategies and the challenge for educational leadership», *International Journal of Leadership in Education: Theory and Practice*, 13(3): 265-281.
- Hatcher, R. (2005). «The distribution of leadership and power in schools», *British Journal of Sociology of Education*, 26(2): 253-267.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Koustourakis, G. & Asimaki, A. (2013). «Family capital and schooling. A study to Albanian immigrants in Greece». Στο P. Kiprianos & J.-P. Pourtois (Επιμ.), *Actes du XVème Congrès de l'AIFREF 22-26 Mai 2013 - Université de Patras, Grèce. «Famille, école, sociétés locales. Politiques et pratiques pour l'enfant»*, σ. 195-206. Mons Belgium: Éd. Éducation et Famille. Université de Mons.

- Λάμνιαν, Κ. (2001). *Κοινωνιολογική θεωρία και εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Maton, K. (2008). «Habitus». Στο M. Grenfell (Επιμ.), *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, σ. 49-65. Scarborough, North Yorkshire: Acumen.
- Ο'Brien, S. & Ó Fathaigh, M. (2005). «Bringing in Bourdieu's theory of social capital: renewing learning partnership approaches to social inclusion», *Irish Educational Studies*, 24(1): 65-76.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές* (μτφρ., Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού). Αθήνα: Gutenberg.
- Swingewood, A. (1998). *Cultural theory and the problem of modernity*. USA: ST. Martin's Press INC.
- Thomson, P. (2008). «Field». Στο K. Grenfell (Επιμ.), *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, σ. 67-81. UK: Acumen Publishing Limited.
- Ψαρρού, Μ. Κ. & Ζαφειρόπουλος, Κ. (2004). *Επιστημονική έρευνα. Θεωρία και εφαρμογές στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Zembylas, M. (2007). «Emotional capital and education: Theoretical insights from Bourdieu», *British Journal of Educational Studies*, 55(4): 443-463.